

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ТА ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ САМОСТІЙНОСТІ

Ендеберя І.В., Сивопляс Н.В., Новік І.І.

Державний вищий навчальний заклад

«Донбаський державний педагогічний університет»

У статті представлено теоретичні основи формування пізнавальної самостійності під час навчальної діяльності. Обґрунтовуються психологічна сутність пізнавальної самостійності та чинники її формування під час інтеріоризації навчальної діяльності. Визначенні психологічні механізми пізнавальної самостійності, закономірності її розвитку під час навчальної діяльності. Розкриті її структурні компоненти, критерії, умови та фактори формування. Підкреслено способи організації навчальних впливів, спрямованих на розвиток пізнавальної самостійності.

Ключові слова: пізнавальна самостійність, змістовно-операційний, мотиваційний та вольовий компоненти пізнавальної самостійності, пізнавальна самостійна діяльність.

Постановка проблеми. Освіта України на сучасному етапі соціального розвитку піддається постійним змінам і перетворенням. Але не всі вони є науково обґрунтованими, перевіреними часом і практикою. На наш погляд, необхідне науково-теоретичне розроблення системи відповідних змістовних і організаційних змін у системі освіти, їх послідовна експериментальна апробація й удосконалення. Насамперед потрібно визначити головну мету освітнього процесу, що нею має бути формування особистості того, хто навчається, озброєння його психологічними (інтелектуальними та діяльнісними) можливостями, які надають йому змогу діяти в умовах постійних змін та вирішувати завдання в нестандартних ситуаціях. Такі можливості забезпечуються сформованістю на достатньому рівні пізнавальної самостійності, яка розуміється як якість особистості, що виявляється у потребі та вмінні набувати нових знань з різних джерел, розкривати сутність нових понять, оволодівати способами пізнавальної діяльності, вдосконалювати їх та творчо застосовувати для розв'язання конкретних проблемних ситуацій.

У практиці сучасного шкільного та вузівського навчання визначається лише коло теоретичних знань і практичних навичок, якими мають володіти ті, хто навчається, внаслідок чого викладачі й учителі не ставлять завдання формувати в них пізнавальну самостійність. Водночас, однією з найважливіших вимог до сучасного фахівця є потреба і здатність самостійно приймати рішення. Вочевидь, така властивість може бути сформована в особистості тільки за умов, якщо в неї вже є в певній мірі якості, що забезпечують реалізацію здатності самостійно здобувати знання й оволодівати практичними навичками, тобто якщо в неї в певній мірі розвинена пізнавальна самостійність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами формування і розвитку пізнавальної самостійності відповідно до загального генетичного закону культурного розвитку висвітлено в багатьох працях (І.Д. Бех, Л.С. Виготський, В.К. Буряк, В.В. Давидов, В.У. Кузьменко, Н.О. Менчинська, З.І. Калмикова, А.К. Маркова та ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження обраної пробле-

ми передбачає вивчення психологічних механізмів пізнавальної самостійності, закономірностей її розвитку під час навчальної діяльності, визначенні її структурних компонентів, критеріїв, умов та факторів формування.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження статті є визначення психологічних механізмів пізнавальної самостійності, закономірностей її розвитку під час навчальної діяльності, визначенні її структурних компонентів, критеріїв, умов та факторів формування, способів організації навчальних впливів, спрямованих на розвиток пізнавальної самостійності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психологічних працях пізнавальна самостійність виявляється через самостійну пізнавальну діяльність і отримує розвиток в процесі ведення подібного роду діяльності. Однак такий зв'язок не слід розглядати як безпосередній. Він має бути опосередкований психологічними закономірностями формування та розвитку феномену пізнавальної самостійності.

Отже, визначення психологічної природи останньої є передумовою організації адекватної самостійної пізнавальної діяльності та водночас цілеспрямованого формування пізнавальної самостійності.

У вітчизняній психології у розумінні сутності пізнавальної самостійності вчені дотримуються думки про те, що вона виступає як інтегративна властивість особистості, яка пов'язана із її здатністю та прагненням виконувати цілеспрямовану самостійну пізнавальну діяльність. Така здатність забезпечується наявністю необхідних психічних можливостей (знань, способів і прийомів дій), прагнення – наявністю необхідних внутрішніх спонук (відповідних мотивів) [1; 2].

Також слід зауважити, що для успішного виконання самостійної пізнавальної діяльності суб'єкт повинен мати можливість власними силами організувати та регулювати її перебіг: планувати, контролювати, коригувати, приймати рішення, тобто про досягнення необхідного результату [4].

Таким чином, відповідно до перелічених аспектів самостійної пізнавальної діяльності у структурі пізнавальної самостійності можна виокремити наступні компоненти: змістовно-операційний, мотиваційний, вольовий.

Змістовно-операційний компонент включає в себе володіння суб'єктом системою базових знань, методів, прийомів і способів пізнавальної діяльності. Варто зазначити, що тут йдеться саме про базові знання, тобто такі, які є опорою для надбання нових знань, основою для широких узагальнень, і виступають як стрижневі в науці. Але володіння тільки базовими знаннями недостатнє для прояву самостійності.

Для успішного перебігу самостійного пізнавального процесу обов'язковим є володіння також методами отримання цих знань. Інакше кажучи, суб'єкт має не тільки накопичувати знання, але й вміти сам їх зробити, а це можливо за умов сформованості в нього орієнтувальної основи дій алгоритмічного (відтворення засвоєного способу засвоєння знань) і творчого (самостійне знаходження нового способу засвоєння знань) типів. Очевидно, що процес самостійної пізнавальної активності пов'язаний з функціонуванням усього арсеналу пізнавальних процесів і детермінується рівнем їх сформованості.

Мотиваційний компонент пізнавальної самостійності визначає потребу в пізнанні, прагнення до отримання нової інформації, готовність до подолання суперечностей, що виникають під час пізнання. Мотиви пізнавальної діяльності – це внутрішні спонування, що зумовлюють цілеспрямовану діяльність з оволодіння знаннями та способами дій і виникають як наслідок переживання актуальної потреби у пізнанні [3]. Мотиваційний аспект пізнавальної самостійності визначає прагнення особистості до процесу пізнання та задоволеність отриманням його результату. Відмітною особливістю даного виду мотивації є глибоке особистісне значення такого роду діяльності для суб'єкта, що виражається у внутрішньому ухваленні її сенсу.

Отже, можемо зазначити, що сутністю мотиваційного компонента пізнавальної самостійності є наявність в особистості пізнавального інтересу, тобто спрямованість на зміст пізнавальної діяльності, та пізнавальна схильність, тобто спрямованість особистості на процес пізнавальної діяльності.

Вольовий компонент пізнавальної самостійності передбачає не тільки прагнення досягти мету пізнання, але й володіння довільними формами організації та регуляції процесу засвоєння нових знань. У психології воля розуміється як здатність людини свідомо контролювати свою діяльність, активізувати і активно керувати нею, долаючи перешкоди і підпорядковувавши її свідомо поставленій меті. Зачатки волі містяться вже в потребах як початкових спонук людини до дії. Щоб відбулося перетворення потреби в дію, потреба повинна бути посилена волею [4]. Вольовий акт починається з виникнення спонук, що виражається в прагненні. У міру того, як усвідомлюється мета, на яку воно спрямоване, прагнення переходить в бажання – усвідомлене прагнення, спрямоване на певний предмет. Його зародження свідчить про постановку відповідної мети. Таким чином, наявність у людини волі пов'язана з наявністю значущих для неї цілей і завдань. Чим більш значущі і привабливі для людини ці цілі, тим сильнішим буде її вольове зусилля, більш напруженим бажання, більш наполегливим прагнення до здійснення відповідної діяльності. Значущою метою для людини є те, що пов'язане з її інтересами та схильностями [5].

Отже, вольовий компонент пізнавальної самостійності є її діяльним і регулюючим початком, який має створити зусилля й утримувати його так довго, як це необхідно.

Формування пізнавальної самостійності має відбуватися у єдності її компонентів. Високий рівень інтелектуальних процесів сприятиме і, водночас, виступатиме передумовою становлення вольової саморегуляції, яка, у свою чергу, детермінована наявністю і характером пізнавальної мотивації.

Розглянемо основну суть і закономірності формування пізнавальної самостійності та її компонентів. Процес формування і розвитку пізнавальної самостійності слід пояснювати відповідно до загального генетичного закону культурного розвитку, сформульованого Л.С. Виготським. Згідно з цим положенням, будь-яка психічна функція, зокрема пізнавальна самостійність, спочатку у своєму формуванні виникає у соціальному плані (як категорія інтерпсихічна), а потім – у психологічному (як категорія інтрапсихічна) [1; 2].

Механізм переходу від інтерпсихічного до інтрапсихічного, від соціального до власне особистісного є процесом інтеріоризації, який супроводжується та забезпечується трансформацією відповідних психічних функцій у напрямку їх узагальнення та генералізації [1; 3].

Отже, пізнавальна самостійність є результатом інтеріоризації навчальних впливів, які здійснюються на людину протягом її життя.

В онтогенетичному аспекті пізнавальну самостійність можна розглядати як результат інтеріоризації такої властивості, як навчаємість.

Як відмічає Н.О. Менчинська, здатність до засвоєння знань і способів навчальної діяльності, що виявляється у мірі легкості та швидкості придбання знань, здійснюється відповідними прийомами, визначається інтелектуальними властивостями людини та сприйнятливістю до допомоги [5].

Вітчизняний психолог З.І. Калмикова, вивчаючи проблему пізнавальної самостійності, виділила критеріями, за якими визначається рівень навчачості за наступними показниками: 1) темп просування в новому матеріалі. Цим терміном позначається ступінь успішності оволодіння алгоритмом вирішення завдань, що характеризується часом їх розв'язання; 2) особливості узагальнення й абстрагування ознак, істотних з погляду поставленої мети, – за його значенням можна судити про рівень здійснення операцій аналізу і синтезу. Причому авторка виділяє два рівні узагальнення: за істотними ознаками і за виділенням окремих елементів ситуації; 3) економичність мислення – раціональність, об'єктивна простота способу розв'язання завдань, прагнення суб'єкта до досягнення найбільш красивого, витонченого вирішення; 4) самостійність мислення визначає здатність людини долати утруднення, що виникають у неї в ході діяльності, без допомоги інших, а також характер допомоги, що надається їй ззовні при виробленні алгоритму рішення, і наскільки вона чутлива до цієї допомоги; 5) гнучкість мислення виявляється у виділенні істотних сторін змін, у можливості відходу від звичних дій, від стереотипу, знаходженні нових шляхів розв'язання, комбінації елементів наявного досвіду; 6) ступінь усвідомленості суб'єктом

своїх дій оцінюється за здатністю адекватно їх аргументувати на основі рефлексії [5].

Отже, гнучкість мислення виявляється в доцільному варіюванні способів дії, в легкості перебудови знань і навичок відповідно до вимог завдання, переході з одних звичних дій на інших, з прямого ходу думки на зворотний та ін.

На наш погляд, означені критерії характеризують лише мисленнєвий аспект когнітивної діяльності. Необхідно розширити сферу розгляду також особливостями та механізмами цілісності і структурності сприйняття. Така властивість перцептивних процесів забезпечує симультанне бачення ситуації, повне відображення її елементів та їх зв'язків.

Також важливим критерієм характеристики когнітивних процесів є перенос, який зумовлює успішність результатів у новій ситуації, при розв'язанні нових завдань, що по відношенню до них у людини не були засвоєні відповідні знання, навички та уміння [4]. Причому, такий перенос визначається певним ступенем узагальнення психічних процесів, функціонування яких забезпечує виконання відповідного класу дій та формування відповідного класу знань, навичок і умінь.

Отже, критеріями змістовно-операційного компонента пізнавальної самостійності ми визначаємо такі характеристики когнітивних процесів, які зумовлюють успішне самостійне розв'язання завдань:

- 1) цілісність і структурність сприйняття;
- 2) логічність запам'ятовування;
- 3) гіпотетико-дедуктивних характер мислення і уяви;
- 4) самостійність мислення;
- 5) гнучкість мислення;
- 6) усвідомленість когнітивних дій;
- 7) перенесення.

Вагомий внесок у розробку питання пізнавальної самостійності внесла дослідниця А.К. Маркова.

Вона запропонувала істотні показники навчачості:

- 1) активність орієнтування в нових умовах;
- 2) ініціатива у виборі необов'язкових завдань, самостійне звернення до важчих завдань;
- 3) наполегливість у досягненні поставленої мети і «перешкодостійкість» як уміння працювати в ситуаціях перешкод і відволікань [4].

Вочевидь, що ці характеристики можуть бути використані також і для аналізу пізнавальної самостійності, а саме: перший і другий показники ілюструють особливості її мотиваційного, третій – вольового компонентів.

Згідно з принципом інтеріоризації мотиваційний компонент пізнавальної самостійності є особистісною трансформацією зовнішніх стимулів, що мають місце в процесі несамостійної пізнавальної діяльності. Інакше кажучи, функції спонукання, які виконує той, хто навчає, у самостійній пізнавальній діяльності набувають вигляду пізнавального мотиву того, хто навчається, і полягають у наступному. Пізнавальний мотив спонукає до пізнавальної діяльності, він пов'язаний із задоволенням пізнавальних потреб (інтересів) суб'єкта; пізнавальний мотив виступає як сукупність внутрішніх умов, що викликають активність суб'єкта, визначають її спрямованість та полягають в основі вибору дій [3].

Отже, відмітною особливістю мотиваційного компоненту пізнавальної самостійності є глибоке особистісне значення самостійної пізнавальної діяльності для суб'єкта, що виражається у внутрішньому ухваленні її сенсу. Таким чином, критеріями мотиваційного компонента пізнавальної самостійності є сформованість внутрішньої позитивної мотивації, що спонукає суб'єкта на процес, предмет і результат пізнавальної діяльності.

Вольовий компонент пізнавальної самостійності є інтеріоризованою версією зовнішніх організаційних та регулюючих впливів, що їх здійснювали формуючі фігури у процесі несамостійної навчальної діяльності, тобто управління пізнавальною діяльністю суб'єкта виступає як модель його вольової саморегуляції учіння. Людина як суб'єкт практичної і теоретичної діяльності переживає те, що з нею відбувається і нею здійснюється, будь-яка потреба слугує джерелом позитивних або негативних емоцій, зумовлених самим фактом подолання або не подолання перешкоди [3]. На вищому рівні розвитку вольової саморегуляції відбувається ослаблення безпосереднього емоційного задоволення в процесі пізнання, але зберігається наявність глибокого морального задоволення від поставлених пізнавальних цілей.

Відповідно до означених теоретичних положень як критерії сформованості вольового компонента пізнавальної самостійності ми розглядаємо такі характеристики вольової саморегуляції:

- регулююча – наявність системи регулятивних механізмів, в якій постановка проміжних (близьких) цілей підпорядкована загальній ідеї – перспективній меті, здатність планувати дії для досягнення поставленої мети, досягнення наміченого в розрахунок на власні сили;
- спонукаюча – здатність долати труднощі при реалізації цілей пізнання та характер емоційного стану, що супроводить процес подолання перешкод.

У системі середньої та вищої освіти самостійна робота хоча і посідає останнім часом значне місце, але не вичерпує всього навчального часу. Тому є необхідність несамостійну навчальну діяльність організувати таким чином, щоб вона сприяла й зумовлювала розвиток пізнавальної самостійності тих, хто навчається.

Відповідно до принципу інтеріоризації самостійна пізнавальна діяльність у початковому періоді формується як діяльність, розподілена між тим, кого навчають, і тим, хто навчає, причому на долю першого доводиться лише виконавська частина діяльності. Під час навчання спонукання ззовні переходить у самоспонукування, і тільки потім несамостійна діяльність переходить у діяльність самостійну і той, хто навчається, стає здатним сам здобувати знання, у нього виявляються характерні ознаки пізнавальної самостійності.

Виходячи з цього можна зробити висновок, що пізнавальна самостійність розвивається при спеціально організованій навчальній діяльності. Ця спеціальна організація передбачає таку діяльність того, хто навчає, з управління учінням і пізнавальною діяльністю того, хто навчається, при якій останній має виконувати не тільки виконавчі функції як об'єкт навчальної діяльності, а й управлінські – як її суб'єкт. Отже, головною ознакою самостійної піз-

навальної діяльності є те, що мета діяльності того, хто навчається, втілює в собі водночас і функцію управління цією діяльністю.

Зміст і процес таких навчальних впливів, спрямованих на формування змістовно-операційного компонента пізнавальної самостійності, на наш погляд, необхідно конструювати, виходячи з положень теорії навчальної діяльності В.В. Давидова [2]. Ці положення стосуються не тільки змісту навчальних предметів, але й умінь, які повинні бути сформовані в учнів при засвоєнні цих предметів у навчальній діяльності. Засвоєння знань, що носять загальний і абстрактний характер, передусім знайомству учнів з окремими і конкретними знаннями; останні виводяться самими учнями із загального і абстрактного як зі своєї єдиної основи. Знання, що конституюють даний навчальний предмет або його основні розділи, учні засвоюють, аналізуючи умови їх походження, завдяки яким вони стають необхідними. При виявленні предметних джерел тих або інших знань учні повинні вміти насамперед виявляти в навчальному матеріалі генетично вихідне, істотне, загальне відношення, що визначає зміст і структуру об'єкта даних знань. Це відношення учні відтворюють в особливих предметних, графічних або знакових моделях, що надають змогу вивчати його властивості в чистому вигляді. Учні повинні вміти конкретизувати генетичне вихідне, загальне відношення об'єкта, що вивчається, в системі часткових знань про нього в такій єдності, яка забезпечує пізнання переходу від загального до часткового і навпаки. Учні мусять вміти переходити від виконання дій у розумовому плані до виконання їх у зовнішньому плані і навпаки.

Отже, організація процесу навчання як навчальної діяльності (у тому сенсі, як її визначає В.В. Давидов) зумовлює формування у тих, хто навчається, інтелектуальних можливостей, які ми вже визначили як критерії змістовно-операційного компонента пізнавальної самостійності.

Однією з основних ознак самостійної пізнавальної діяльності є добровільність, яка припускає відсутність примусу. На деякому етапі розвитку пізнавальної самостійності необхідність у зовнішньому стимулюванні пізнавальної діяльності відпадає, процес розвитку і задоволення пізнавальних потреб, а також формування нових продовжується під впливом внутрішніх спонукань-мотивів. Тому основне завдання педагогічних стимулів – викликати і розвинути мотиви, відповідні цілям і сутності пізнавальної діяльності суб'єкта.

Таким чином, одним із шляхів розвитку мотиваційного компонента пізнавальної самостійності може бути надання значущості змісту матеріалу, що вивчається. Підвищення значущості досягається двома способами: по-перше, змісту додається практична спрямованість; по-друге, надання матеріалу, що вивчається, проводиться в активній формі по відношенню до того, хто навчається.

Самостійна пізнавальна діяльність вже за визначенням передбачає рух свідомості від незнання до знання, що само по собі вимагає напруження внутрішніх сил, деяке протиріччя суб'єкта самого з собою, здатність примушувати себе впродовж всього шляху пізнання. Звідси випливає, що волю необхідно розглядати як одне з джерел пізнавальної самостійної діяльності. Доформування вольового компонента пізнавальної самостійності під час організації навчальних впливів слід враховувати такі моменти: не робити за того, хто навчається, те, чого він повинен навчитися, а лише забезпечувати успішність його навчальної діяльності; активізувати самостійну навчальну діяльність того, хто навчається, і викликати в нього відчуття задоволення від досягнутого; нічого не вирішувати за того, хто навчається, а лише підводити його до раціональних рішень і добиватися від нього обов'язкового здійснення ухвалених ним рішень.

Висновки. Отже, пізнавальна самостійність формується у процесі інтеріоризації форм несамостійної навчальної діяльності в умовах її спеціальної організації, основною характеристикою якої є надання тому, хто навчається, функції суб'єкта управління власним учінням, власними пізнавальними діями та операціями, власними когнітивними процесами. Конструювання змісту і відповідно пізнавальних дій суб'єкта пізнавальної самостійної діяльності моделюється ще в умовах несамостійної навчальної діяльності, причому оволодіння суб'єктом цим змістом має відбуватися шляхом сходження від абстрактного до конкретного, що, у свою чергу, сприятиме формуванню в нього позитивної внутрішньої пізнавальної мотивації.

Отже, на базі викладеного концептуального підходу до розуміння сутності й закономірностей формування пізнавальної самостійності як перспективного напрямку наукового дослідження та практичного впровадження ми вбачаємо за можливе розроблення системи діагностичного арсеналу для експериментального вивчення компонентів пізнавальної самостійності, розроблення навчальних програм і навчально-методичних рекомендацій з різних дисциплін для різних освітньо-професійних рівнів.

Список літератури:

1. Бех І.Д. Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу у педагогіці / Іван Дмитрович Бех // Виховання і культура. – 2009. – № 1-2 (17-18). – С. 5-7.
2. Буряк В.К. Активність і самостійність учасників у познавальної діяльності / В.К. Буряк // Педагогіка. – 2007. – № 8. – С. 71-78.
3. Джурак Г. Самостійна пізнавальна діяльність учнів. Формування мотивації / Галина Джурак // Психолог. – № 21(453). – Червень 2011. – С. 12-14.
4. Кузьменко В. Самостійність / Віра Кузьменко // Дошкільне виховання. – 1999. – № 11-12. – С. 28-30.
5. Марусинець М. Розвиток пізнавальної активності: психологічні умови та дидактичні засоби / Маріанна Марусинець // Дошкільне виховання. – 1999. – № 11-12. – С. 7-9.

Эндеберя И.В., Сивопляс Н.В., Новик И.И.

Государственное высшее учебное заведение
«Донбасский государственный педагогический университет»

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ И ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье представлены теоретические основы формирования познавательной самостоятельности во время учебной деятельности. Обосновываются психологическая сущность познавательной самостоятельности и факторы ее формирования во время интериоризации учебной деятельности. Определены психологические механизмы познавательной самостоятельности, закономерности ее развития во время учебной деятельности. Раскрыты ее структурные компоненты, критерии, условия и факторы формирования. Подчеркнуто способы организации обучающих воздействий, направленных на развитие познавательной самостоятельности.

Ключевые слова: познавательная самостоятельность, содержательно-операционный, мотивационный и волевой компоненты познавательной самостоятельности, познавательная самостоятельная деятельность.

Endebery I.V., Sivoplyas N.V., Novyk I.I.

State Higher Educational Establishment
«Donbas State Pedagogical University»

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS AND FACTORS OF FORMATION OF COGNITIVE INDEPENDENCE

Summary

The article presents the theoretical foundations of cognitive autonomy during learning activities. Justify the psychological nature of cognitive independence and factors of its formation during internalization of training activities. Identified psychological mechanisms of cognitive independence, patterns of development during learning activities. Reveals its structural components, criteria, conditions and factors of formation. Stressed ways of organizing training actions aiming at the development of cognitive independence.

Keywords: cognitive independence, content-operational, motivational and volitional components of cognitive independence, independent cognitive activity.